

niewielkie, a nabyte doświadczenia na ogół negatywne. Zastosowanie tejże polityki w skomplikowanych uwarunkowaniach drugiej połowy lat trzydziestych, przy ostro zarysowanych podziałach ideologicznych i politycznych, dawało nikłe szanse na powodzenie.

Wdzięczność generała Franco w dwójnasób zwrócić miała Niemcom poniesione koszty. W latach II wojny światowej okazało się jednak, że miała ona nader ograniczone rozmiary. Dyktator hiszpański nie dał się wciągnąć w awanturnicze plany Hitlera i pozostał na uboczu wydarzeń decydujących o przyszłości kontynentu europejskiego, co w efekcie zapewniło mu dożywotnią władzę.

Bogdan Koszel

BADANIA NAD SŁOWIAŃSZCZYNĄ I EUROPĄ WSCHODNIĄ W WIELKIEJ BRYTANII

KILKA UWAG WSTĘPNYCH

Brytyjskie badania słowianoznawcze i nad Europą Wschodnią stanowią ważny fragment światowych prac badawczych tego typu. Ich tradycje i dorobek naukowy stawiają je na jednym z czołowych miejsc wśród systemów „badań wschodnich”, funkcjonujących w różnych krajach. Potwierdzeniem tego jest fakt, że do 1979 r. w Wielkiej Brytanii, w Instytucie Studiów nad ZSRR i Europą Wschodnią Uniwersytetu w Glasgow funkcjonował ośrodek informacyjny Międzynarodowego Komitetu Badań nad ZSRR i Europą Wschodnią, publikujący materiały informacyjne tej organizacji¹. Brytyjscy badacze problematyki wschodnioeuropejskiej byli inicjatorami i współorganizatorami I Światowego Kongresu Badań nad ZSRR i Europą Wschodnią w Banff, w Kanadzie w 1974 r., na którym utworzono międzynarodową organizację tych badań — wskazany wyżej komitet². We władzach tej organizacji zasiada obecnie jako jej wiceprzewodniczący prof. John D. Morison — przedstawiciel W. Brytanii³. Wskazuje to, że brytyjskie „badania wschodnioeuropejskie” uznawane są za partnera największych „potentatów” wśród podobnych systemów badawczych, działających w różnych krajach. Co za tym idzie, dorobek i znaczenie prac tego typu prowadzonych w W. Brytanii zasługuje ze wszelkich miar na uwagę zainteresowanych działalnością światowego systemu „badań wschodnich”. Jest to bowiem ważne ogniwo studiów nad problematyką socjalistycznych państw Europy Wschodniej, studiów, które wszędzie inspirowane są zasadami polityki wobec tego regionu Europy. Stopień ich zaangażowania politycznego w dużej mierze zależy od funkcji tej polityki, jej charakteru i znaczenia w ogólnym kształcie polityki zagranicznej danego państwa. Brytyjskie „studia wschodnioeuropejskie” są również

¹ Przeniesiony później do paryskiego *Institut National d'Etudes Slaves*, por. J. Bonamour, *Osteuropaforschung in Frankreich*. „Osteuropa” z. 6/1982 s. 505.

² Por. T. S. Wróblewski, *Integracja systemu badań Europy Wschodniej w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Wielkiej Brytanii*. „Przegląd Zachodni” nr 3/1975, ss. 117-125; A. Bromke, *International Cooperation in Soviet, East European and Slavic Studies*. „Canadian Slavic Papers, Revue Canadienne des Slavistes”, Vol. XVI, No 4/1974, ss. 522-530; O. Anweiler, *Kongress für Sowjet- und Osteuropastudien in Garmisch 1980*. „Osteuropa” z. 5/1978, ss. 381-385; O. Anweiler, *Internationale Zusammenarbeit in der westlichen Osteuropaforschung*. „Osteuropa” z. 5/1982 ss. 358-362.

³ Por.: K. E. Wädekin, *Washington '85, Anmerkungen zum Dritten Weltkongress für Sowjet- und Osteuropastudien*. „Osteuropa” z. 4/1986, ss. 334-336.

potwierdzeniem tych zjawisk, a więc wzajemnych zależności między formułą polityki wobec krajów Europy Wschodniej (i w ogóle socjalistycznych państw świata) a badaniami poświęconymi sprawom tych krajów.

HISTORYCZNY ROZWÓJ BADAŃ

Brytyjskie „badania wschodnie” początek swój biorą w pracach słowianoznawczych. Okres początkowy tych prac to prawie 300 lat — od XVI w. do wybuchu I wojny światowej. Charakteryzował się on głównie gromadzeniem wszelkich dostępnych materiałów, które odzwierciedlały brytyjskie zainteresowania Słowiańszczyzną. Były to relacje dyplomatów, podróżników, kupców, polityków, rzadziej naukowców w formie publikacji i materiałów niepublikowanych, gromadzonych w bibliotekach i archiwach brytyjskich⁴.

Po stuleciach dominowania języków starożytnych jako przedmiotu nauczania na uniwersytetach brytyjskich, języki nowożytne uznane zostały za przedmiot studiów najpierw na uniwersytecie w Cambridge w 1866 r., a później w Oksfordzie w 1903 r. W Oksfordzie wykłady z problematyki słowiańskiej wprowadzone zostały w 1869 r. przez W. R. Morfilla, który działał tu na polu słowianoznawstwa przez 40 lat. Był on pierwszym w W. Brytanii wykładowcą uniwersyteckim, który w 1900 r. otrzymał tytuł profesora filologii słowiańskiej i rosyjskiej. W Cambridge pierwsze próby wykładów języka rosyjskiego podjęte zostały w 1899 r. przez osoby prywatne, zaś w rok później utworzono tu lektorat języków słowiańskich, którym kierował A. P. Goudy. W Liverpoolu lektorem języka rosyjskiego został w 1906 r. B. Pares, a rok później rozpoczęła tu działalność Szkoła Języka Rosyjskiego (*School of Russian*); od 1912 r. publikowano tu także periodyk „*The Russian Review*”⁵.

W pierwszym okresie rozwoju słowianoznawstwa brytyjskiego uniwersytety w W. Brytanii bardzo powoli i z wieloma oporami organizowały akademickie placówki studiów slawistycznych, z trudem pozyskiwano wykładowców i słuchaczy; jako przykład traktowania tych spraw przez władze uniwersyteckie wskazać można fakt, iż Ellis Minus, uznany w kraju i za granicą znawca problemów słowiańskich, nigdy nie pracował w placówce slawistycznej, był natomiast zaliczany do kręgu archeologów i paleografów. Niemniej pierwsze kroki w kierunku uznania slawistyki za jedną z dyscyplin akademickich zostały poczynione; w 1915 r. w W. Brytanii funkcjonowało już 6 akademickich placówek słowianoznawstwa⁶.

Drugi okres rozwoju badań Słowiańszczyzny w W. Brytanii, po I wojnie światowej związany był z odrodzeniem i uzyskaniem niepodległości przez szereg państw słowiańskich. Fakt ten wpłynął istotnie na rozwój nauczania języków słowiańskich, na wydawanie słowników i gramatyk tych języków. W 1915 r. rozpoczęła działalność Szkoła Studiów Słowiańskich (*School of Slavonic Studies*) w *King's College* w Londynie. Wykłady dotyczące problematyki słowiańskiej prowadzili tu w latach 1915 - 1917 m.in. T. Masaryk — późniejszy prezydent Czechosłowacji, A. Zaleski — późniejszy minister spraw zagranicznych Polski, prof. P. Popović; jednocześnie w Manchesterze rozpoczął działalność pierwszy profesor rusycystyki na tamtejszym

⁴ E. Hill, *The Development of Slavic Studies in Britain during the Last Decade*. „Beogradski Medunarodni Slavistički”, Beograd 1957, s. 429 oraz G. Stone, *The History of Slavonic Studies in Great Britain (until the Second World War)*, w: *Beiträge zur Geschichte der Slavistik in Nichtslawischen Ländern*, Hrsg. J. Hamm, G. Wytrzens, Wien 1985. ss. 361-398.

⁵ Jak wyżej, ss. 429-430.

⁶ Jak wyżej.

uniwersytecie, M. Trofimow, zaś Arshak Raffi kierował studiami rusycystycznymi w tym mieście w latach 1915 - 1944.

Rządowa komisja zajmująca się sprawami nauczania języków nowożytnych na uniwersytetach brytyjskich sporządziła w 1918 r. raport, w którym zalecano rozwijanie studiów rusycystycznych, mających zapewnić nauczanie języka rosyjskiego jako jednego z pięciu języków nowożytnych w W. Brytanii⁷.

Wraz z rozwojem stosunków gospodarczych z krajami Europy Wschodniej kręgi przemysłowo-handlowe popierały nauczanie języków słowiańskich, w tym prowadzone przez katedry języka rosyjskiego na uniwersytetach w Manchesterze, Nottingham, Birmingham, Glasgow, Leeds i Sheffield.

Spektakularny rozwój rusycystyki brytyjskiej w tym okresie wiązać należy z Rewolucją Październikową, powstaniem państwa radzieckiego i wzrostem jego międzynarodowego znaczenia, zaś pierwsze próby stworzenia słowianoznawstwa uniwersyteckiego — z powstaniem lub odrodzeniem słowiańskich państw. Dodać należy, że proces ten spotkał się ze wszechstronnym poparciem tych państw. Wskazana wyżej *London School of Slavonic Studies*, wyodrębniona placówka naukowa zajmująca się problematyką ogólnosłowiańską, rozwinęła w tym czasie badania z dziedziny historii i polityki Europy Wschodniej, zainicjowane przez W. R. Seton-Watsona i B. Paresa. Pares był tu w latach 1919 - 1936 profesorem języka, literatury i historii Rosji, Seton-Watson w latach 1922 - 1945 kierownikiem katedry historii Europy Środkowej. Od 1925 r. funkcjonowała tu katedra polonistyki; zorganizowano tu także lektoraty i wykłady wszystkich języków słowiańskich oraz kurs porównawczej filologii słowiańskiej, który w latach 1922 - 1937 prowadził N. B. Jopson⁸.

Rząd jugosłowiański przeznaczył wówczas dotacje na stypendia naukowe dla slawistów brytyjskich; zaistniała także możliwość uzyskania stopni naukowych w zakresie filologii rosyjskiego, polskiej, czesko-słowackiej i serbsko-chorwackiej. Nie stało się to jednak elementem przyciągającym studentów, nie stwarzało bowiem podstaw do realizowania dalszej kariery naukowej czy innej pracy zawodowej.

W Oksfordzie po śmierci prof. Forbesa w 1929 r. tamtejszą placówkę rusycystyki objął S. A. Konowalow — Rosjanin, który uzyskał stopień naukowy na tym uniwersytecie, i który prowadził katedrę rusycystyki na uniwersytecie w Birmingham. W Cambridge w 1936 r. placówkę slawistyczną objęła po prof. Goudy Elizabeth Hill, która uzyskała stopień naukowy w Londynie; prowadzono tu także wykłady języka serbochorwackiego, polskiego i czeskiego. Na innych uniwersytetach brytyjskich język polski wykładany był w Liverpoolu, Birmingham i Nottingham, serbochorwacki w Birmingham i Nottingham. Niemniej slawistyka brytyjska tego okresu (studium ogólne zagadnień słowiańskich) znajdowała się wówczas w trudnej sytuacji spowodowanej brakiem środków finansowych, słabym napływem studentów, brakiem perspektyw na kontynuację pracy badawczej.

Podkreślić tu należy również, że ogólna liczba osób studiujących slawistykę lub rusycystykę na uniwersytetach brytyjskich w ciągu tego trzydziestolecia wyniosła 150 słuchaczy, tzn. około 10 - 15 osób co roku na wszystkich uniwersytetach brytyjskich. Spośród nich 24 osoby otrzymały stopnie naukowe w Londynie, tutaj także przygotowano 16 doktoratów z filologii słowiańskiej. Kierownicy placówek

⁷ Jak wyżej oraz J. D. Morison, G. H. N. Seton-Watson, *Osteuropaforschung in Großbritannien*, „Osteuropa” z. 5/1982, s. 363.

⁸ Jak wyżej, ss. 430-431.

slawistycznych rozwijali działalność publicystyczną w różnych kręgach problemowych. W zakresie historiografii szczególnie aktywni byli prof. prof. Pares, Rose, Seton-Watson, Bruce Boswell, Meyendorff, Löwensohn, S. Jakobson; w językoznawstwa: Forbes, Jopson, Trofimow, Birkett, Kolny-Bolotsky, Boyanus — literaturoznawstwa: Mirsky, Lavrin, Struve, Subotić. Od 1922 r. ukazywało się regularnie brytyjskie pismo sławoznawcze „The Slavonic Review”⁹. W tym okresie rozwoju sławoznawstwa brytyjskiego *London School of Slavonic Studies* była centralną placówką tych badań, mimo iż największa liczba absolwentów slawistyki wyszła z Cambridge i Oksfordu. Wszystko to nie zmienia jednak faktu, iż sławoznawstwo w W. Brytanii rozwijało się wówczas z trudem. Jednym z istotnych motywów takiego rozwoju studiów było to, że nie istniała tutaj wówczas możliwość nauczania języków słowiańskich w szkołach. Nie stwarzało to zapotrzebowania na wykładowców, a co za tym idzie szans na pracę po ukończeniu studiów. Także poziom tych studiów nie był imponujący, ograniczały się one do poszerzonej nauki języków, utrudnionej brakiem podręczników i innych materiałów.

Ewidentny rozwój studiów sławoznawczych w W. Brytanii po II wojnie światowej był następstwem zwycięskiego udziału ZSRR i innych krajów słowiańskich w tej wojnie oraz ukształtowania się w Europie Wschodniej systemu państw socjalistycznych.

W poważnym stopniu zaważyło tu zawarcie układu sojuszniczego między W. Brytanią a Związkiem Radzieckim w 1942 r. Inspiracją dla dalszego rozszerzenia studiów słowiańskich i ogólnie wschodnioeuropejskich było zapotrzebowanie kręgów rządowych na informacje o tym regionie Europy, a także rosnące zainteresowanie społeczeństwa tymi kwestiami. Postulaty strony rządowej spowodowały, iż w sierpniu 1944 r. stworzono instytucję *Foreign Office Committee of Enquiry on Russian Studies*, której celem stało się rozpoznanie istniejących w W. Brytanii możliwości dla studiów języka, literatury, historii, sztuki i nauki w Rosji i w ZSRR. Ustalenia tego komitetu przekazane zostały kolejno do *Governmental Inter-Departmental Commission of Enquiry on Slavonic Studies*, znanej pod nazwą Komisji Scarbrougha — od nazwiska jej przewodniczącego¹⁰. Stwierdzono wówczas, że w W. Brytanii istnieje 27 placówek uniwersyteckich ruscystyki na 11 uniwersytetach: w Oksfordzie, Cambridge, Londynie, Birmingham, Glasgow, Leeds, Liverpoolu, Manchesterze, Sheffield, Nottingham, Southampton. Placówki te zatrudniały: 3 profesorów, 3 docentów, 12 wykładowców (*lecturer*) i asystentów oraz 9 wykładowców na 1/2 etatu. Największą liczbę studentów gromadziły ośrodki w Cambridge, Oksfordzie i Londynie. Placówki slawistyczne, podejmujące problematykę nierosyjską, zatrudniały 2 profesorów (bohemistyki w Oksfordzie i polonistyki w Londynie) oraz 8 innych wykładowców. Ogółem po zakończeniu II wojny światowej funkcjonowało w W. Brytanii 37 placówek slawistycznych¹¹.

Konstatacje komisji opublikowane zostały jako oddzielny raport w 1947 r. Zalecał on m.in., aby placówki w Londynie, Cambridge i Oksfordzie rozwijały się jako centralne sławoznawcze ośrodki uniwersyteckie w W. Brytanii, lecz postulował także powołanie instytutów slawistycznych na innych uniwersytetach. Środki finansowe na te i inne cele zagwarantowane być miały na lata 1947 - 1952. Zalecenia

⁹ Jak wyżej.

¹⁰ J. D. Morison, G. H. N. Seton-Watson, *Osteuropaforschung*..., s. 364.

¹¹ E. Hill, *The Development*..., s. 432.

te nie były traktowane jako nakaz; uniwersytety miały swobodę w ich akceptowaniu lub odrzuceniu.

W 1945 r., w związku z wysokim poziomem nauczania języka rosyjskiego na uniwersytecie w Cambridge, uczelnia ta została powołana przez rząd brytyjski do intensywnej nauki tego języka tłumaczy pracujących w Komisji Kontroli w Niemczech. Po demobilizacji niemały zespół tych tłumaczy powrócił na uniwersytety w celu kontynuowania studiów slawistycznych. Tworzyli oni kadry potencjalnych badaczy i wykładowców uniwersyteckich, specjalizujących się w sprawach wschodnioeuropejskich. Napływ tych osób na studia wymagał rozszerzenia ich programu oraz zastosowania się do zaleceń gwarantujących ich rozwój¹².

Polityka rządu i poszczególnych uniwersytetów w latach 1945-1955 w kwestii rozwoju slawistyki uniwersyteckiej w W. Brytanii przyniosła konkretne wyniki. W połowie lat pięćdziesiątych w kraju działało 8 profesorów slawistyki (w Londynie — 4, Oksfordzie — 2, Cambridge — 1 i Manchesterze — 1), 4 docentów (Birmingham, Londyn, Nottingham i Oksford), 64 wykładowców i lektorów. Około 25% tych naukowców zajmowało się zagadnieniami historii Słowian, ekonomii i sprawami polityczno-społecznymi ZSRR i Europy Wschodniej¹³.

Okres lat pięćdziesiątych przyniósł wiele zmian wśród kadry naukowców — slawistów brytyjskich; wielu z nich zmarło lub przeszło na emeryturę, do pracy przystąpiła nowa generacja uczonych. Nastąpiły też różne zmiany w strukturze i rozłożeniu terytorialnym placówek slawistycznych. W 1945 r. założono katedrę rusycystyki w Oksfordzie, objął ją prof. S. A. Konowalow, w rok później prof. R. R. Betts zaangażowany został w Katedrze Historii Europy Środkowej w *London School of Slavonic Studies*, w 1948 r. powstała Katedra Porównawczej Filologii Słowiańskiej w Londynie pod kierownictwem prof. Nandrisa. W tymże 1948 r. otwarto wyodrębniony Wydział Studiów Słowiańskich na Fakultecie Języków Współczesnych i Średniowiecznych na uniwersytecie w Cambridge oraz założono Katedrę Slawistyki w Cambridge pod kierunkiem prof. Elizabeth Hill. W 1949 r. Katedrę Języka i Literatury Rosyjskiej na uniwersytecie londyńskim objął prof. W. K. Matthews, a w 1951 r. powołano tu Katedrę Historii Rosji pod kierunkiem G. H. N. Setona-Watsona (syna prof. R. W. Setona-Watsona). W 1953 r. założono Katedrę Porównawczej Filologii Słowiańskiej w Oksfordzie pod kierunkiem prof. B. Unbegauna¹⁴.

Ważnym wydarzeniem było wprowadzenie dyplomów studiów słowiańskich na uniwersytecie w Cambridge w 1955 r. przyznawanych absolwentom wszystkich uniwersytetów brytyjskich i zagranicznych. Należy także podkreślić, że w latach pięćdziesiątych, z nielicznymi wyjątkami, wszyscy kierownicy brytyjskich katedr slawistyki byli już absolwentami i doktorantami uniwersytetów brytyjskich.

Trzeba tu także zwrócić uwagę na fakt, iż w latach tych zaznaczyła się tendencja do przekształcania placówek rusycystycznych w ośrodki slawistyczne; do ich programu włączono także inne języki słowiańskie oraz zagadnienia historii i literatury całej Słowiańszczyzny. W Londynie, Cambridge oraz Oksfordzie do egzaminów końcowych slawistyki włączono język serbochorwacki, polski i czeski. Język rosyjski był jednak nadal szczególnie preferowanym przedmiotem studiów slawistycznych, choć niektóre ośrodki koncentrowały się również na innych językach: serbochorwackim w Nottingham, serbochorwackim, polskim i czeskim w Leeds,

¹² Jak wyżej, s. 433.

¹³ Jak wyżej.

¹⁴ Jak wyżej, s. 434.

polskim i serbskim w Birmingham. Największą liczbę specjalizacji slawistycznych oferowały wówczas placówki uniwersyteckie w Londynie, Oksfordzie i Cambridge.

Problemy filologiczne: językowe i literackie Słowiańszczyzny wykładane były zawsze w W. Brytanii z szerokim uwzględnieniem tła historycznego, w związku z czym studium slawistyki połączone było zawsze z mniej lub bardziej pogłębionym studium historii Słowiańszczyzny i Europy Wschodniej¹⁵. Historia została również wprowadzona do programu egzaminów w placówkach studiów slawistycznych. Na uniwersytecie w Glasgow powstała wtedy oddzielna placówka studiów wschodnio-europejskich — *Department for Soviet Social and Economic Institutions*, mająca swoje czasopismo, w Birmingham funkcjonował wyodrębniony *Department of the Economics and Institutions of the USSR*, podobny ośrodek zorganizowano w *London School of Economics*. Były to już wówczas placówki badawczo-dydaktyczne o profilu jednoznacznie politologicznym.

W 1949 r. organizacja studencka w *London School of Slavonic Studies* opracowała dokument pt. *The Case for the Teaching of Russian in Schools*, który spotkał się z poparciem studentów slawistyki. Zajęto się tu kwestią wprowadzenia nauki języka rosyjskiego w brytyjskich szkołach średnich (eksponowane licea w Eton, Harrow, Winchester, Radley, Bloxham wprowadziły wówczas naukę języka rosyjskiego) i stwierdzono, że ze względu na przewidywany rozwój nauki tego języka w liceach zapotrzebowanie na wykwalifikowanych nauczycieli powinno rosnać w przyszłości, a potrzeba rozwoju uniwersyteckich studiów tego języka staje się wymogiem chwili.

Poza pracą dydaktyczną wykładowcy slawistyki w W. Brytanii opracowali w latach pięćdziesiątych szereg ważnych publikacji, stanowiących z jednej strony cenny dorobek badawczy, z drugiej zaś wzbogacenie zasobu materiałów źródłowych i podręcznikowych. Są to np. *Handbook of Old Church Slavonic* prof. Nandrisa i prof. Auty, *Polish Prose and Verse Reader* dra Pietrkiewicza, *Bulgarian Prose and Verse Reader* dra Pinta, *Serbo-Croat Prose and Verse Reader* dra Javarka, *Czech Historical Grammar* Manna oraz *Russian Historical Grammar* prof. Matthews'a.

W omawianym okresie ukazywało się nadal naukowe pismo fachowe „The Slavonic Review” pod redakcją prof. R. Matthews'a, zaczęto również publikować *The Oxford Slavonic Papers* pod redakcją prof. Konowałowa oraz serię *Cambridge Slavonic Monographs* i *Slavonic Medieval Texts*.

WSPÓŁCZESNY STAN BADAŃ

Skoncentrowanie się uniwersytetów brytyjskich na studiach filologicznych w dziedzinie slawistyki prowadziło do tego, że w latach sześćdziesiątych problematyka ogólna ZSRR i innych krajów Europy Wschodniej uwzględniana tu była w stopniu dość zredukowanym. Placówka badająca zagadnienia ekonomii i administracji w ZSRR funkcjonowała na uniwersytecie w Birmingham, gromadząc 5 specjalistów z zakresu radzieckiej problematyki gospodarczej rozważanej w aspekcie historycznym i teoretycznym. Czterech pracowników zatrudniał również wówczas Zakład Studiów Społeczno-Ekonomicznych nad ZSRR na uniwersytecie w Glasgow, który wydawał kwartalnik „Soviet Studies”¹⁶. Inni specjaliści w zakresie ogólnej problematyki Europy Wschodniej działali w Londynie i Oksfordzie oraz na innych uniwersytetach. Jak piszą autorzy brytyjscy, „sytuacja ta stała w jaskrawej

¹⁵ W. H. Zawadzki, *Historycy brytyjscy o Polsce (1893 - 1974). Zarys biograficzno-bibliograficzny*. „Kwartalnik Historyczny” nr 3/1976, ss. 597-615.

¹⁶ Por. przypis 1 i 2.

sprzeczności z rosnącą rolą ZSRR jako mocarstwa światowego i znaczeniem jego rozwoju naukowo-technicznego¹⁷. W związku z tym instytucja powołana do rozdziału środków finansowych przeznaczonych na działalność uniwersytetów — *University Grants Committee* powołała odrębny komitet pod kierunkiem Williama Haytera, byłego ambasadora W. Brytanii w Moskwie, który miał się zająć ogólną sytuacją slawistyki, badań wschodnioeuropejskich, orientalistyki i afrykanistyki w Anglii. Sprawozdanie z prac tego komitetu, zwane Raportem Haytera, opublikowano w 1961 r. i uznano je za punkt zwrotny w dziejach badań tego typu prowadzonych w tym kraju. Podkreślono w nim wzrost znaczenia wskazanych zakresów badawczych oraz opowiedziano się za rozbudową studiów nad ideologią, historią współczesną i rozwojem społecznym Europy Wschodniej, Azji i Afryki. Postulowano rozszerzenie nie tylko kadry specjalistów i działalności publicystycznej, ale również opracowanie nowych koncepcji studium historii i nauk społecznych. Raport Haytera podkreślał z naciskiem:

„Obecnie chodzi nie tylko o właściwe wykorzystanie językoznawców. Postulat rozwoju dotyczy historyków, znawców prawa, ekonomistów i badaczy z innych dziedzin nauk społecznych, którzy specjalizują się w owej problematyce, aby lepiej wykorzystać ich wiedzę na uniwersytetach, pozyskać więcej studentów i stworzyć im warunki poznania tych regionów świata (Europy Wschodniej, Azji i Afryki)”¹⁸.

Podobnie, jak badania amerykańskie, raport ten szczególnie znaczenie przywiązywał do stworzenia ośrodków studiów regionalnych (*area studies*), które miałyby służyć nie tylko jako ośrodki badawcze, ale także jako placówki inicjujące rozwój studiów językowych, społecznych i historycznych na poszczególnych uniwersytetach brytyjskich. Środki finansowe na realizację badań, rozbudowę bibliotek specjalistycznych oraz podróże i studia terenowe miałyby być zagwarantowane z centralnej puli państwowej.

Raport Haytera wpłynął bez wątplenia na rozwój badań Europy Wschodniej w W. Brytanii. Na uniwersytetach w Birmingham, Glasgow, Swansea oraz Oksfordzie powstały nowe ośrodki uprawiające te badania. Istniejące już placówki, jak *School of Slavonic and East European Studies* na Uniwersytecie Londyńskim oraz *London School of Economics* zostały rozbudowane. Dotacje państwowe spowodowały, że powstały nowe ośrodki „badań wschodnich” na wydziałach nauk społecznych i historii szeregu innych uniwersytetów brytyjskich. Nowo powstały uniwersytet w Bradford zorganizował ośrodek badań nad Jugosławią, a uniwersytet w Lancaster Centrum Badawcze im. Komenskigo; stanowiska wykładowców problematyki wschodniej utworzono na szeregu wyższych uczelni technicznych¹⁹.

Równoległe postępował rozwój studiów językowych, głównie rosyjskiego, w mniejszym stopniu innych języków słowiańskich. Raport sporządzony w 1962 r., dotyczący nauki j. rosyjskiego w W. Brytanii postulował rozszerzenie nauki tego języka tak, aby stał się on drugim językiem obcym (do wyboru) dla studentów uczelni. W odpowiedzi na ten postulat prawie wszystkie uniwersytety i wyższe szkoły techniczne wprowadziły jego naukę do swych programów dydaktycznych. Dla porównania można wskazać, że w 1967 r. na 37 uniwersytetach i innych uczel-

¹⁷ Por. J. D. Morison, G. H. N. Seton-Watson, *Osteuropaforschung...*, s. 364.

¹⁸ *University Grants Committee: Report of the Sub-Committee on Oriental, Slavonic, East European and African Studies*, London 1961, s. 49; por. również jak wyżej, s. 365.

¹⁹ Por. J. D. Morison, G. H. N. Seton-Watson, *Osteuropaforschung...*, s. 365.

niach brytyjskich funkcjonowały kursy języka rosyjskiego i wiedzy o Rosji oraz ZSRR, podczas gdy w 1962 r. tylko 15 uczelni prowadziło taką działalność. Następowal także kadry naukowców zajmujących się badaniami Rosji, ZSRR i Europy Wschodniej zwłaszcza na początku lat siedemdziesiątych. W końcu tego dziesięciolecia, na skutek poważnych ograniczeń finansowych, rozwój ten uległ zahamowaniu. Mimo to w W. Brytanii działało ponad 200 wykładowców uniwersyteckich języków i literatur Europy Wschodniej, drugie tyle naukowców zajmowało się historią współczesną i badaniami społecznymi²⁰.

1. Organizacja badań nad Słowiańszczyzną i Europą Wschodnią

Ośrodki „badań wschodnioeuropejskich”²¹. Działalność brytyjskich centrów badań nad Europą Wschodnią i światem słowiańskim jest różnorodna. Z jednej strony są to placówki dydaktyczne, grupujące słuchaczy interesujących się sprawami tego regionu, w niektórych wypadkach prowadzą one kursy ponadwydziałowe. Z drugiej zaś — są to ośrodki badawcze oraz centra specjalistycznego kształcenia znawców problematyki wschodnioeuropejskiej. Skoncentrowanie zespołu specjalistów w danej placówce pozwala na zdobycie odpowiednich środków finansowych i realizację poważnych zamierzeń badawczych. Ośrodki takie spełniają także ważną funkcję koordynacyjną badań nad Europą Wschodnią. Działalność informacyjna tych centrów oraz imprezy naukowe przez nie organizowane pozwalają na zsynchronizowanie prac prowadzonych przez niektórych badaczy czy placówki.

Dwa duże ośrodki zajmujące się „badaniami wschodnioeuropejskimi” funkcjonują w Londynie. Są to *School of Slavonic and East European Studies* oraz *London School of Economics and Political Sciences*.

Pierwsza z nich założona została w *King's College* w Londynie w 1915 r., a w 1932 r. przekształcona została w instytut uniwersytecki²². Jest to obecnie niezależny instytut badawczy, pozostający jednak w federacyjnej strukturze uniwersytetu londyńskiego i grupujący największy w W. Brytanii zespół badaczy Europy Wschodniej. Instytut składa się z trzech wydziałów: Wydziału Języków i Literatur Wschodnioeuropejskich, Wydziału Języka i Literatury Rosyjskiej oraz Wydziału Historii i Studiów Regionalnych. Zadaniem instytutu jest badanie historii, języka i literatury wszystkich krajów Europy Wschodniej. Wykładane są tu wszystkie języki tego regionu, rozbudowano także badania oraz dydaktykę w zakresie ekonomii, politologii i geografii. W końcu lat siedemdziesiątych placówka ta miała ok. 300 słuchaczy oraz ponad 40 pracowników; jej biblioteka obejmuje obszerny księgozbiór naukowy dotyczący języków, literatury i historii Europy Wschodniej. Pod auspicjami instytutu ukazuje się od 1922 r. kwartalnik „*The Slavonic and East European Review*”. Dyrektorem instytutu jest dr M. A. Branch.

Druga wymieniona placówka londyńska zatrudnia krąg specjalistów w zakresie gospodarki radzieckiej, wschodnioeuropejskiej, historii gospodarczej, politologii, socjologii i stosunków międzynarodowych. Instytut ten prowadzi rozwiniętą dzia-

²⁰ Por. E. Hill, *The Development...*, oraz J. D. Morison, G. H. N. Seton-Watson, *Osteuropaforschung...*, s. 366.

²¹ Wszystkie dane por. J. D. Morison, G. H. N. Seton-Watson, *Osteuropaforschung...*, ss. 366-371.

²² Por. również E. Hill, *The Development...*, s. 430.

łałość badawczą i dydaktyczną w wymienionych zakresach problemowych oraz rozbudowaną akcję informacyjną, opartą na poważnych zbiorach bibliotecznych i materiałowych.

W Glasgow funkcjonuje na tamtejszym uniwersytecie *Institute of Soviet and East European Studies* pod dyrekcją prof. W. V. Wallace'a. Powstał on w 1963 r. na bazie podjętej w końcu lat czterdziestych na tym uniwersytecie działalności badawczej w zakresie problematyki wschodnioeuropejskiej²³. Jest to jeden z ważnych brytyjskich ośrodków badań i kształcenia specjalistycznego w tej dziedzinie nauk społecznych, historii i literatury. Najnowsze zamierzenia badawcze instytutu obejmują analizę porównawczą rolnictwa w ZSRR i innych krajach Europy Wschodniej oraz studia nad zagadnieniami krajów bałtyckich. Biblioteka instytutu jest jednym z najpoważniejszych brytyjskich księgozbiorów dotyczących ZSRR, Jugosławii, Czechosłowacji i Polski. Instytut wydaje pismo „Soviet Studies” finansowane przez uniwersytet w Glasgow. Do niedawna znajdowało się tu również centrum informacyjne Międzynarodowego Komitetu Badań nad ZSRR i Europą Wschodnią (ICSEES), wydające pismo „International Newsletter”; opracowano tu także serię *Soviet and East European Abstracts Series*; pracownicy instytutu redagują czasopisma „Coexistence” i „Critique”.

W Birmingham działa *The Centre for Russian and East European Studies* pod dyrekcją prof. D. M. Nutiego. Założony został ten ośrodek w 1963 r. i wywodzi się z funkcjonującego tu wcześniej Wydziału Gospodarki i Administracji ZSRR²⁴. Jego pracownicy przygotowali szereg ważnych studiów z dziedziny historii gospodarczej, ekonometrii i socjologii ZSRR oraz Polski. Na początku lat osiemdziesiątych podjęto tu następujące badania problemowe nad ZSRR: ludność wiejska, rozwój gospodarczy, przemysłowy i społeczny ZSRR w latach międzywojennych, handel, polityka naukowa oraz przemysł maszynowy. Spośród węższych tematów wymienić można socjologię przemysłu radzieckiego, problem oświaty i służby zdrowia w ZSRR. Również tematy społeczno-ekonomiczne Polski znajdują odbicie w pracach badaczy z Birmingham. Podobnie jak w Glasgow, także w Birmingham prowadzi się aktywną działalność kształceniową, również tu podjęto akcję intensywnej nauki języków. Biblioteka ma bogate zbiory dotyczące ZSRR oraz Polski. Instytut był do niedawna współwydawcą „European Bibliography of Soviet, East European and Slavonic Studies”; wydaje się tu pismo „Economics of Planning” oraz biuletyn „Soviet and East European Accounting Bulletin”; podjęto także wydawanie serii obejmującej historię i społeczeństwo ZSRR.

W Oksfordzie specjaliści w zakresie problematyki Europy Wschodniej pracują w różnych placówkach uniwersyteckich; centralnym ich ośrodkiem jest jednak Instytut ZSRR i Krajów Europy Wschodniej w St. Anthony's College. Pracownicy tego instytutu prowadzą badania nad zagadnieniami polityki, gospodarki, historii i literatury ZSRR i innych krajów Europy Wschodniej; opublikowali też liczne prace z tego zakresu. Z najnowszych inicjatyw badawczych należy zwrócić uwagę na studia z historii gospodarczej Europy Wschodniej od 1919 r. Biblioteka tej placówki ma wiele ważnych materiałów dotyczących Rosji z początków XIX w.

W Swansea działa na tutejszej uczelni Ośrodek Badań Rosyjskich i Wschodnioeuropejskich; powstał on jako realizacja postulatów Raportu Haytera. Ośmiu pracowników tej placówki prowadzi wykłady specjalizując się zwłaszcza w zagadnieniach historii społeczeństwa i problematyce politycznej Europy Wschodniej, his-

²³ Por. również jak wyżej, s. 436.

²⁴ Por. również jak wyżej.

torii dyplomatycznej Rosji i ZSRR, zagadnieniach leninizmu i komunizmu światowego, sprawach Azji Radzieckiej, kwestiach gospodarki i administracji w ZSRR itd. Ośrodek posiada bogatą bibliotekę specjalistyczną w zakresie problematyki radzieckiej.

Na uniwersytecie w Essex nie funkcjonuje formalnie żaden niezależny ośrodek badawczy uprawiający „badania wschodnie”; podjęto tu jednak realizację programu koordynującego działalność specjalistów z tego zakresu. Są między nimi historycy, politolodzy, ekonomiści, socjologowie, literaturoznawcy badający zagadnienia ZSRR i innych krajów Europy Wschodniej. Poprzez włączenie do tego programu prac Instytutu Językoznawstwa tego uniwersytetu stworzono warunki dla rozwijania kwalifikacji naukowych i językowych znawców problematyki wschodnioeuropejskiej. Istnieje tu także wyspecjalizowany księgozbiór w zakresie tej problematyki, zwłaszcza zaś zagadnień radzieckich, m. in. znajdują się tu znaczące zbiory prasy radzieckiej — centralnej i lokalnej.

Ośrodek Studiów nad Jugosławią w Bradfordzie kierowany jest przez prof. J. Allcocka. Założony został z inicjatywy naukowców pracujących tutaj w związku z partnerstwem miast Bradford i Skopje, które wspólnie finansowały działalność dydaktyczną w zakresie wiedzy o Jugosławii. Instytut prowadzi kursy dla absolwentów szkół wyższych, dotyczące zagadnień gospodarki, polityki i społeczeństwa współczesnej Jugosławii; udziela się tu również nauki języka serbochorwackiego, macedońskiego oraz rumuńskiego. Prowadzone tutaj badania obejmują kwestie zarządzania gospodarką w Jugosławii, systemu politycznego, sprawy samorządu robotniczego, problemy środowiska naturalnego, następstwa polityki migracyjnej, zagadnienia stosunków gospodarczych Jugosławii z zagranicą itd. Instytut wydaje serię publikacji dotyczących Jugosławii; jego pracownicy prowadzą badania terenowe w Jugosławii. Utrzymywane są tu także szerokie kontakty z naukowcami jugosłowiańskimi, przy czym szczególnie bliskie więzy łączą ten ośrodek ze Skopje i Macedonią.

Ośrodek im. Komenskigo (*Comenius Center*) pod dyktando prof. Z. A. B. Zemana działa na uniwersytecie w Lancaster od 1968 r. Jego założeniem programowym są badania Środkowej i Południowowschodniej Europy, współpracują z nim naukowcy różnych wydziałów uniwersytetu.

Prace badawcze tu prowadzone obejmują Czechosłowację, Jugosławię oraz inne państwa środkowej i południowowschodniej Europy traktowanej jako odrębny region. Zajmują się one głównie kulturą i literaturą czeską, serbską i chorwacką, a także historią Bałkanów ze szczególnym uwzględnieniem Jugosławii w okresie II wojny światowej oraz stosunkami między Wschodem i Zachodem w chwili bieżącej. Problematyka ta znalazła swe odbicie w różnych studiach, przy czym zwłaszcza liczne prace poświęcone problematyce rolnictwa i produkcji żywności w Europie Wschodniej mają duże znaczenie dla handlowców i przemysłowców W. Brytanii. Biblioteka tej placówki obejmuje wartościowy zbiór wydawnictw zwartych i czasopism, w tym ponad 6 tys. tomów dotyczących Czechosłowacji, Jugosławii i monarchii austro-węgierskiej.

Placówki słowiańsznawcze na uniwersytetach brytyjskich²⁵. Charakterystyczną cechą uniwersyteckiej slawistyki brytyjskiej było i jest nadal koncentrowanie się na kwestiach filologicznych. Raport Haytera, podej-

²⁵ Wszystkie dane por. J. D. Morison, G. H. N. Seton-Watson, *Osteuropafor-schung* ..., ss. 371-372.

mujący analizę tej kwestii uznał, że studia filologiczne poświęcone Słowiańszczyźnie powinny się jednak rozwijać w powiązaniu z innymi zakresami badawczymi. Kilka uniwersytetów zorganizowało np. ośrodki rusycystyczne, które ukierunkowane są na określoną problematykę. Uniwersytety Surrey i Bradford wyłączyły z programu tych placówek kwestie filologiczne, zwłaszcza zaś językoznawstwo i literaturoznawstwo, koncentrując się na praktycznej nauce języka rosyjskiego powiązanej ze studium polityki, społeczeństwa i gospodarki ZSRR. Także uniwersytet Keele łączy sprawy języka i literatury z zagadnieniami historii i polityki.

Inne starsze placówki slawistyczne również podjęły podobny program dydaktyczny, np. uniwersytet w Leeds włączył studia historyczne do studium filologii, przy czym problematyka historyczna została tu szczególnie wyróżniona²⁶. Niemniej najbardziej eksponowane ośrodki slawistyczne w Oksfordzie, Londynie oraz w Bristolu pozostały wiernie tradycyjnemu, filologicznemu modelowi studiów słowiańszczyznawczych. W niektórych placówkach wprowadza się do programu elementy innych kierunków studiów oraz angażuje się specjalistów spoza kręgu naukowców-slawistów, np. historyków czy socjologów. Wszystko to nie zmienia faktu, że działalność uniwersyteckich ośrodków slawistycznych w W. Brytanii zdominowana jest przez dyscypliny filologiczne, że kontynuuje ona tradycyjny XIX-wieczny model prac badawczych i nowoczesne koncepcje, oparte na współpracy interdyscyplinarnej wielu dziedzin wiedzy o Słowiańszczyźnie i Europie Wschodniej, z trudem torują sobie drogę.

Koordinacja działalności badawczo-dydaktycznej na wyższych uczelniach brytyjskich. Wszystkie uniwersytety i wiele uczelni wyższych (także technicznych) w W. Brytanii zatrudnia specjalistów w zakresie problematyki wschodnioeuropejskiej, np. w Leeds działa 7 naukowców (dwaj historycy, politolog, ekonomista, geograf, socjolog i antropolog)²⁷. Podobnie jest na uniwersytetach, tak znanych jak Manchester, Nottingham czy Cambridge. Pracują oni z reguły na wydziałach nauk społecznych lub historycznych danej uczelni.

Niemniej w W. Brytanii nie ma koordynacji poczynań naukowców uprawiających działalność badawczo-dydaktyczną w zakresie wiedzy o Europie Wschodniej. Nad faktem tym ubolewają autorzy prac omawiających te zagadnienia; stwierdzają oni, iż jest to zjawisko utrudniające prace zwłaszcza indywidualnie działających badaczy, dla których współdziałanie międzyuczelniane byłoby niezwykle korzystne. W pewnym stopniu pomóc tu mają funkcjonujące towarzystwa naukowe, które podejmują także działania koordynujące w zakresie „badań wschodnioeuropejskich”.

Towarzystwa naukowe. Wskazane wyżej zjawisko swoistej odrębności prac placówek filologicznych oraz innych ośrodków badawczych podejmujących problematykę Europy Wschodniej wyraża się również w istnieniu w W. Brytanii dwóch niezależnych ogólnopaństwowych towarzystw naukowych: Brytyjskiego Uniwersyteckiego Stowarzyszenia Slawistów oraz Brytyjskiego Narodowego Stowarzyszenia Badań nad ZSRR i Europą Wschodnią²⁸.

²⁶ Por. również E. Hill, *The Development...*, ss. 435-436.

²⁷ Por. J. D. Morrison, G. H. N. Seton-Watson, *Osteuropaforschung*..., s. 371.

²⁸ Wszystkie dane, jak wyżej. ss. 372-373.

Głównym zadaniem obu stowarzyszeń jest popieranie i koordynacja inicjatyw badawczych. Organizacje te zajmują się również koordynowaniem międzynarodowych działań badaczy brytyjskich w komitetach i stowarzyszeniach i ich udziału w międzynarodowych imprezach naukowych. Współpracują one z Ministerstwem Oświaty i Nauki, Ministerstwem Spraw Zagranicznych, Ministerstwem do Spraw *Commonwealth'u* z *University Grants Committee, Research Council* itd. Współdziałają także z *British Council*, dzięki czemu stworzono im możliwości podróży studyjnych naukowców i studentów do krajów Europy Wschodniej. W celu rozszerzenia działalności koordynacyjnej oba towarzystwa utworzyły wraz z organizacją brytyjskich nauczycieli języka rosyjskiego oraz grupą specjalistyczną bibliotekarzy-słowianoznawców Komitet Konsultacyjny. Celem komitetu jest koordynowanie polityki zakupu książek oraz gromadzenia księgozbiorów w zakresie problematyki wschodnioeuropejskiej. Obydwa stowarzyszenia nie otrzymują żadnych subwencji ze strony państwa; ich budżet opiera się wyłącznie na składkach członkowskich.

Brytyjskie Uniwersyteckie Stowarzyszenie Sławistów (*British Universities Association of Slavists*) założone zostało w 1956 r. i liczy obecnie ok. 300 osób, głównie filologów-wykładowców uniwersyteckich, lecz także historyków Słowiańszczyzny. Stowarzyszenie to służy swym członkom i naukowcom reprezentującym inne dyscypliny jako forum wymiany doświadczeń badawczych, opinii i ocen. W tym celu organizuje co roku zebrania naukowe, na których jego członkowie prezentują dokonania naukowe; wydaje także biuletyn informacyjny. W ten sposób stowarzyszenie przyczynia się do koordynowania prac badawczych w skali krajowej. Ustalanie programów badawczych i ich koordynacja następuje również poprzez działalność grup studyjnych stowarzyszenia, które organizują własne imprezy naukowe: sympozja i konferencje poświęcone określonej problematyce; grupy te wydają także własne pisma i biuletyny. Spośród nich wymienić można grupę do zagadnień kultur słowiańskich, problemów Rosji w XVIII w., literatury rosyjskiej XIX w. itd. Funkcjonuje także odrębna grupa studyjna historyków, która podejmuje problematykę Rewolucji Październikowej.

Brytyjskie Narodowe Stowarzyszenie Badań nad ZSRR i Europą Wschodnią (*British National Association for Soviet and East European Studies*) założone zostało w 1967 r. Celem stowarzyszenia jest popieranie dydaktyki i badań w zakresie nauk społecznych, zajmujących się problemami Związku Radzieckiego i innych krajów Europy Wschodniej, jak również realizacja współpracy naukowców pracujących w tej dziedzinie. W deklaracji programowej stwierdza się, że stowarzyszenie nie ma żadnych powiązań politycznych i nie stawia sobie żadnych celów politycznych. Większość spośród ok. 250 członków tej organizacji stanowią pracownicy uniwersytetów i wyższych uczelni technicznych. Ich zainteresowania badawcze koncentrują się wokół problematyki społeczno-historycznej i gospodarczej krajów Europy Wschodniej. Wśród członków stowarzyszenia największe grupy stanowią: ekonomiści, socjologowie, politolodzy i historycy (zwłaszcza XX w.), także geografowie, antropologowie, pedagodzy i demografowie.

Coroczne posiedzenia stowarzyszenia organizowane w Cambridge obejmują zarówno sesje plenarne o aktualnej tematyce ogólnej, jak i posiedzenia specjalistyczne. W posiedzeniach tych uczestniczą również naukowcy z Europy Zachodniej i Wschodniej, a także z Ameryki. Ze stowarzyszeniem związane jest pismo „Soviet Studies”, wydawane na uniwersytecie w Glasgow, oraz seria wydawnicza ukazująca się w *Cambridge University Press*. Publikuje ono również co roku zestaw informacji dotyczących aktualnego rozwoju badań nad ZSRR i Europą Wschodnią w W. Brytanii.

2. System finansowania badań Europy Wschodniej w Wielkiej Brytanii²⁹

Podstawową formą finansowania „badań wschodnioeuropejskich” w W. Brytanii są subwencje państwowe przyznawane zarówno uniwersytetom, na których funkcjonują placówki takich badań, jak i niezależnym ośrodkom badawczym. Jednym z istotnych czynników komplikujących te sprawy jest obawa, aby zależność finansowa uniwersytetów nie ograniczała ich autonomii — „kardynalnej zasady” szanowanej przez „obydwie największe partie polityczne”, przez rząd i jego agendy oraz inne instytucje i organizacje państwowe. W celu zapewnienia pełnej autonomii uniwersytetów utworzono niezależną instytucję pod nazwą *University Grant Committee*, który otrzymuje państwowe środki przeznaczone na pomoc dla uniwersytetów. Środki te — zależnie od ustaleń komitetu opartych na propozycjach i postulatach poszczególnych uniwersytetów — przyznawane są uczelniom. Mimo powiązań komitetu z instytucjami rządowymi, głównie zaś z Ministerstwem Oświaty i Nauki, jest on organizacją autonomiczną; w jego skład wchodzi liczni naukowcy reprezentujący interesy środowiska naukowego i dbają o to, aby zasada niezależności komitetu nie została naruszona.

Taki system umożliwił każdemu uniwersytetowi brytyjskiemu prowadzenie własnej polityki naukowej, choć nieuwzględnienie zaleceń komitetu może się wiązać z ograniczeniem dotacji państwowych.

Badania nad Europą Wschodnią w W. Brytanii finansowane są przeważnie z funduszy państwowych. Placówką rządową odpowiedzialną za funkcjonowanie tych badań jest *Social Science Research Council*, przy czym — zgodnie z postulatami Raportu Haytera — organ ten powołał specjalistyczny komitet dla studiów regionalnych (*area studies*), zajmujący się bezpośrednio organizacją i finansowaniem różnego typu badań nad ZSRR i Europą Wschodnią.

Niezależnie od środków państwowych studia te otrzymują dotacje ze strony różnych fundacji prywatnych, przy czym — co znamienne — prace badawcze prowadzone w W. Brytanii korzystają z pomocy fundacji zagranicznych, jak np. Rockefellera, Forda, Shella, Volkswagena, Leverkusna i in.³⁰ Niemniej w ogólnych ocenach sytuacji finansowej brytyjskich „badań wschodnich” stwierdza się, że większość placówek „zdobywa środki na swą działalność z większymi trudnościami, niż podobne ośrodki w RFN i w USA”³¹.

Odrębną sprawą jest finansowanie wyjazdów badaczy brytyjskich do ZSRR i innych krajów Europy Wschodniej. Organizacją takich podróży zajmują się *British Council* i *British Academy*, realizując je w ramach międzypaństwowych umów kulturalnych. Środki finansowe dostarczają również instytucje państwowe.

3. Relacje między badaniami nad Europą Wschodnią a kręgami rządowymi oraz handlowo-przemysłowymi w Wielkiej Brytanii

Współpraca między placówkami rządowymi a zespołami uprawiającymi badania Europy Wschodniej sprowadza się w W. Brytanii głównie do kontaktów między pojedynczymi przedstawicielami obu środowisk, nie ma natomiast bezpo-

²⁹ Wszystkie dane jak wyżej, ss. 374 - 375.

³⁰ Dla porównania systemu finansowania „badań wschodnich” w USA por. T. S. Wróblewski, *Amerykańskie badania Europy Wschodniej i Związku Radzieckiego*. „Przegląd Zachodni” nr 5-6/1985, ss. 70-74.

³¹ Por. J. D. Morison, G. H. N. Seton-Watson, *Osteuropaforschung...*, ss. 374-375.

średnich instytucjonalnych powiązań między nimi. Konsekwencją tego jest fakt, że współpraca taka jest tu o wiele słabsza niż w innych krajach, gdzie realizuje się podobne badania (np. RFN, USA i in.)³². Należy tu także zwrócić uwagę na niezwykle ważny czynnik decydujący o charakterze i wymiarach takiego współdziałania — na funkcjonowanie w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, Ministerstwie do Spraw *Commonwealth'u* oraz w Ministerstwie Obrony zespołów badawczych, zajmujących się sprawami Europy Wschodniej. Pracownicy tych zespołów uczestniczą w imprezach różnego typu organizowanych przez „badaczy Wschodu”, a także wspólnie z nimi zwołują konferencje i seminaria poświęcone problematyce wschodnioeuropejskiej. Odrębne formy kontaktów badaczy ZSRR i Europy Wschodniej z kręgami rządowymi wykształciły się w Królewskim Instytucie Spraw Międzynarodowych w Londynie i w jego grupach roboczych.

Wraz ze wzrostem znaczenia problematyki socjalistycznych państw Europy Wschodniej dla polityki zagranicznej W. Brytanii uformowała się nowa dziedzina współpracy między obu środowiskami w postaci komisji parlamentarnych zajmujących się analizą i interpretacją określonych problemów międzynarodowych. I tak np. członkowie Brytyjskiego Narodowego Stowarzyszenia Badań nad ZSRR i Europą Wschodnią byli zapraszani przez parlamentarną Komisję Spraw Zagranicznych do zajęcia się i wyrażenia swych opinii dotyczących określonych zagadnień stosunków z państwami socjalistycznymi³³.

Jeszcze słabiej przedstawia się współpraca środowiska badaczy tych krajów z reprezentantami handlu i przemysłu. Polega ona, „o ile w ogóle istnieje”, na indywidualnych kontaktach naukowców z bankami oraz firmami handlowo-przemysłowymi i udzielaniu im porad w specjalistycznych kwestiach rozwoju ekonomicznego Europy Wschodniej; według ocen obserwatorów tych spraw w W. Brytanii „kręgi rządowe i finansowe są mniej zainteresowane angażowaniem specjalistów z dziedziny badań regionalnych, niż w Stanach Zjednoczonych”, przy czym podkreśla się tu, że brytyjskie kręgi finansowo-przemysłowe są stosunkowo słabo zainteresowane rynkami zbytu w ZSRR i innych krajach Europy Wschodniej, „mniej niż podobne środowiska np. w RFN”³⁴.

Skądinąd system finansowania badań naukowych w W. Brytanii, gwarantujący ich niezależność, oraz brak instytucjonalnych powiązań z rządem przyczynił się do tego, że „brytyjscy specjaliści od spraw Europy Wschodniej mogą wypracowywać opinie niezależnie od nikogo i od niczego”. Według opinii autorów brytyjskich „fakt ten podnosi ciężar gatunkowy ocen” tych badaczy także wtedy, gdy udzielają oni konsultacji placówkom rządowym lub ich opinie rozpowszechniane są przez środki masowego przekazu³⁵.

4. Aktualne problemy rozwojowe „badań wschodnioeuropejskich” w Wielkiej Brytanii

Dwudziestoletni okres stosunkowo bujnego rozwoju badań nad ZSRR i Europą Wschodnią w W. Brytanii jest już zamknięty — stwierdzają jednoznacznie autorzy piszący na ten temat. Pogarszająca się sytuacja ekonomiczna oraz drastyczne oszczędności w budżecie państwa wpłynęły na zahamowanie rozwoju nauki, a wraz z tym

³² Por. T. S. Wróblewski, *Ewolucja „Ostforschung” w Republice Federalnej Niemiec*. Poznań 1986, ss. 92-100 oraz tenże, *Amerykańskie badania Europy Wschodniej...*, ss. 74-77.

³³ Por. J. D. Morison, G. H. N. Seton-Watson, *Osteuropaforschung...*, ss. 375-376.

³⁴ Jak wyżej.

³⁵ Jak wyżej, s. 376.

„studiów wschodnioeuropejskich”. Wiele stanowisk badawczych i dydaktycznych nie jest obsadzonych, coraz trudniej zdobyć środki na nowe przedsięwzięcia i programy badań. Na skutek coraz większych ograniczeń dotacji przeznaczonych dla uniwersytetów badania Europy Wschodniej znalazły się w szczególnie trudnej sytuacji. Jedną z bardziej spektakularnych konsekwencji tego faktu jest daleko idąca redukcja nauczania języka rosyjskiego. Argumentem dla instytucji decydujących o tym (np. *University Grant Committee*) jest spadek zainteresowania nauką tego języka wśród studentów. Autorzy brytyjscy piszą: „... przyczyny tego zjawiska nie są szczegółowo znane, jednak wypływają one po części z reformy oświaty”³⁶. Poprzednio bowiem gimnazja, przygotowujące uczniów do wyższych studiów, organizowały dla nich naukę języków obcych, co obecnie nie ma miejsca. Stąd przewidywania co do napływu potencjalnych studentów slawistyki i innych kierunków studiów, znających choćby biernie język rosyjski lub inne języki słowiańskie, nie sprawdziły się.

Podkomitet *University Grant Committee* kierowany przez archeologa prof. R. J. C. Atkinsona przedłożył w 1979 r. władzom komitetu raport, który zalecał m.in. ograniczenie nauki języka rosyjskiego. Sprawozdanie to „ignorowało znaczenie języka rosyjskiego dla studiów uniwersyteckich oraz jego rolę międzynarodową”. Jak piszą autorzy brytyjscy — „sprawozdanie to było ostro krytykowane w szerokich kręgach również dlatego, że nie brało ono pod uwagę potrzeb badawczych i pomijało milczeniem postulaty z tym związane”. Uznano je za „krótkowzroczne”, nie uwzględniające coraz większego znaczenia światowego Związku Radzieckiego i innych krajów Europy Wschodniej³⁷. *University Grant Committee* zatwierdził najistotniejsze zalecenia tego dokumentu oraz zdecydował o podjęciu sankcji finansowych wobec placówek dydaktycznych i badawczych, które się do nich nie zastosują. Agendy rządowe natomiast stwierdziły, że nie będą tu interweniować, aby „nie łamać zasady autonomii uniwersytetów”. Raport Atkinsona „zadał bezpośrednio cios w studia Europy Wschodniej”; zmniejszenie się bowiem liczby studentów ze znajomością języka rosyjskiego wpływa na przyszłe badania problematyki ZSRR. Dodać tu także należy, iż nauczyciele języka rosyjskiego zajmowali się nierzadko również innymi językami wschodnioeuropejskimi, stąd ograniczenia te wpływają na obniżenie liczby studentów znających inne języki tego obszaru. Raport Atkinsona redukuje dorobek badań Europy Wschodniej, będący następstwem zaleceń Raportu Haytera, które stymulowały i regulowały równomierny rozwój studiów nad historią Rosji, polityką, społeczeństwem i gospodarką Europy Wschodniej podejmowanych w W. Brytanii.

Rosnąca obecnie presja finansowa na uniwersytety brytyjskie zmusza różne placówki do krytycznej weryfikacji swych zamierzeń organizacyjnych i badawczych. Zredukowane środki finansowe oraz świadomość ich coraz większego ograniczania spowodowały, że w istniejących placówkach badań Europy Wschodniej redukuje się coraz bardziej programy badawcze. Respekt władz państwowych wobec zasady autonomii uniwersytetów uniemożliwia uzasadnioną w tym wypadku interwencję finansową i organizacyjną, choć w kręgach tych istnieje zrozumienie dla potrzeb „badań wschodnioeuropejskich” oraz przywiązuje się do nich dużą wagę. Jak piszą publicyści brytyjscy, „spotykamy się tu z gorzkim paradoksem, że wolność akademicka [...] działa przeciw nam i że większy nacisk rządu na władze uniwersyteckie byłby tu dla nas korzystny”³⁸. Zaden brytyjski instytut

³⁶ Jak wyżej, s. 377.

³⁷ Jak wyżej.

³⁸ Jak wyżej, s. 378.

badan Europy Wschodniej nie zajmuje bowiem w strukturze swego uniwersytetu tak eksponowanego miejsca, aby czuć się w pełni zabezpieczonym, gdyż środki na jego działalność pochodzą z ogólnej puli przyznanej uniwersytetom.

Zadaniem na najbliższą przyszłość wszystkich brytyjskich placówek tych badań jest „obrona już osiągniętego dorobku, a nie wypełnianie luk powstałych w działalności lub dalszy jej rozwój”. W takich warunkach jeszcze większego znaczenia nabiera współpraca tych placówek oraz wymiana informacji w skali krajowej i międzynarodowej. Aby umocnić swą pozycję, zagrożone placówki badawcze powinny dążyć do umocnienia jej w skali państwa i zagranicą. Limitacja nakładów na badania wskazuje, że podejmowane być mogą tylko wspólne dla szeregu ośrodków, obszerne programy badawcze; stąd postuluje się konieczność koordynowania projektów badawczych w celu uniknięcia zbyt daleko idących ograniczeń działalności tych placówek. Wśród wysuwanych postulatów wskazuje się również na potrzebę współpracy międzynarodowej, co zapobiec może izolacji i obniżeniu się poziomu badań prowadzonych w W. Brytanii. W enuncjacjach brytyjskich podkreśla się, że realizacja tego zalecenia byłaby zjawiskiem ze wszech miar pozytywnym, gdyż niezależnie od warunków ogólnych, które uwydatniają jej potrzebę, „badania wschodnioeuropejskie” w W. Brytanii pozostawały dotychczas w zbyt wielkiej izolacji wobec międzynarodowych studiów tego typu³⁹.

Tadeusz Seweryn Wróblewski

UWIARYGODNIANIE INFORMACJI W PROPAGANDZIE HITLEROWSKIEJ NA PRZYKŁADZIE „KRAKAUER ZEITUNG” (1939 - 1945)

Dziennik „Krakauer Zeitung” był jednym z najważniejszych elementów systemu propagandowego Generalnego Gubernatorstwa. Gazeta ta wychodziła w Krakowie od 12 XI 1939 r. do 17 I 1945 r. jako organ rządu GG, realizując założenia propagandy zarówno władz Rzeszy, jak też administracji hitlerowskiej na zajętych obszarach Polski. Podobnie jak inne publikacje prasowe w Niemczech hitlerowskich, również „Krakauer Zeitung” miał uchodzić za prawdziwe źródło informacji. Dlatego dziennikarze tej gazety włożyli niemało wysiłku, aby podawane w niej wiadomości budziły zaufanie czytelników, bowiem kwestia wiarygodności podawanych informacji jest sprawą zasadniczą w każdym działaniu werbunkowym. Jeżeli istnieje zgodność treści zawartych w komunikatach propagandowych z rzeczywistością¹, nie istnieje problem braku zaufania do służby informacyjnej i społeczeństwo przyjmuje lansowane sądy za prawdziwe. W tym przypadku nie istnieje konieczność uwiarygodniania informacji, bowiem dzieje się to niejako automatycznie wskutek doświadczeń społecznych.

Inaczej jest, gdy zachwiana zostanie proporcja między treścią komunikatu propagandowego a tzw. zbiorem oryginałów. Pojawia się więc wtedy potrzeba uwiarygodniania podawanych tez, ponieważ w przeciwnym razie dystrybutor, tracąc wiarygodność, nie miałby możliwości sterowania społeczeństwem.

Dlatego też manipulatorzy propagandy, stojący — jak w przypadku III Rzeszy — w służbie kierownictwa politycznego i mający obowiązek popierania jego

³⁹ Jak wyżej.

¹ J. Kossecki, *Cybernetyka społeczna*. Warszawa 1975, s. 427.